

**ԱՐԵՎԵՋԱՆ ՇԻՐԱԿՆ ԱՆԿԻՆՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
/19-րդ դար/**

18-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակներին Անդրկովկասի ռազմաքաղաքական իրադրության համար բնութագրական էր այն, որ մինչ այդ երևանի խանության կազմի մեջ գտնվող Շորագյալը (Արևելյան Շիրակ), ի թիվս այլ տարածքների, երևանի խաների և Վրաստանի թագավորների միջև վերածվում է կռվախնձորի: Իրադրությունը սրվեց հատկապես 1779 թվականից, երբ Յերակլ Բ վրաց թագավորը հաջողված արշավանքի արդյունքում երևանի խանությունից պոկեց Շորագյալը և այն միացրեց Վրաստանին՝ նրա սուլթան Ղափրամանին դարձնելով իրեն հպատակ¹: Դրանից հետո Շորագյալը հետ վերցնելը դառնում է երևանի խաների մշտական մտահոգության առարկան ընդհուպ մինչև դարավերջ, որովհետև պարսիկներին միայն 1800 թվականի վերջերին է բախտ վիճակվում Նախիջևանի Քյալբալի խանի գլխավորությամբ հաջողությամբ պսակել դեպի Շորագյալ արշավանքը: Քյալբալի խանը, նեղելով վրաց Գեորգի XII-ի կողմից Շորագյալի պաշտպանության համար ուղարկված իշխան Պ. Ցիցիանովի հրամանատարությանը գործող 400-հոգանոց ջոկատին², վերագավթում է այն:

Այս իրավիճակն անափոփոխ պահպանվում է մինչև 1805 թվականը, երբ ռուսական զորքերը գեներալ-մայոր Պ. Նեսվետսկի գլխավորությամբ Շորագյալը միացնում են Ռուսաստանին: Իսկ այս իրադարձությանը նախորդել էր հետևյալը. 1804 թվականի վերջերին իշխան Պ. Ցիցիանովը Շորագյալի Բուղաղ սուլթանին առաջարկել էր ընդունել ռուսական հպատակություն: Դրանից կարճ ժամանակ անց Բուղաղ սուլթանը երևանի խանի կողմից պատանդ է տարվում: Օգտագործելով այս առիթը՝ Նեսվետսկը զորքեր է մտցնում Շորագյալի տարածք, և արդեն 1805 թվականի մարտի 3-ին այն միանում է ռուսական տերությանը³: Նույն թվականի օգոստոս ամսին գերությունից վերադարձած Բուղաղ սուլթանին այլ բան չէր մնում, քան ռուսահպատակ դառնալ⁴: Թեև Շորագյալի միացումը Ռուսաստանին վերջնականորեն կայացավ միայն 1813 թվականին, երբ նրա՝ Ռուսաստանին անցնելը վավերացվեց Գյուլիստանի պայմանագրով (1813թ.)⁵, այնուամենայնիվ արդեն 1805 թվականից սկսած՝ Շորագյալը (Արևելյան Շիրակ), իբրև ռուսական տարածք, բնականաբար ենթակա է դառնում ռուսական իշխանությունների կողմից ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում պարբերաբար կատարվող վարչատարած-

¹ Լ.Ս. Սելիքսթ-Բեկ. *Վրաց արքայությունը Դայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, եր., 1953, էջ 178:*

² Պողոտեղեկությունների համաձայն Ցիցիանովին էր միանալու նաև Սելիք Աբովն իր ջոկատով (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 1, Խոփաւ, 1866, շրթ. 158.)

³ ԱԿԱԿ, տ. 2, Խոփաւ, 1868, շրթ. 574.

⁴ *Приисоединение Восточной Армении к России, Сводных документов, том IV (1801-1813г.г.), Ер., 1972, шр. 337-338, док. 276.*

⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 157, վավ. 9, և 6. տես նաև: Դավորյան Թ. Խ., *Երևանի պատմությունը (1801-1879թթ.), Եր., 1959, էջ 30:*

քային բաժանումներին, որոնց բազմաքանակությունը առաջին հերթին հետևանք էր Անդրկովկասը ռուսների կողմից ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար և մաս-մաս յուրացնելու:

Այդ բաժանումներից առաջինը, որ ուղղակիորեն առնչվում էր Շիրակի հետ, Վրաստանի կազմում 1805 թվականին Փամբակ-Շորաքյալի դիստանցիայի ստեղծումն էր՝ Ռուսաստանին ավելի վաղ (1801թ.) միացած Փամբակի և Շորաքյալի միավորմամբ¹:

Անդրկովկասյան նվաճված տարածքների հաջորդ վարչատարածքային բաժանման համար (1829 թվական) հիմք ծառայեցին մի շարք նոր պատմաքաղաքական իրադարձություններ, որ տեղի ունեցան տարածաշրջանում սկսած 1813 թվականից: Նախ Գյուլիստանի (1813թ.), իսկ հետո նաև Թուրքմենչայի (1828թ.) և Ադրիանապոլսի (1829թ.) պայմանագրերով Պարսկաստանը Ռուսաստանին էր զիջել Գյանջայի, Ղարաբաղի, Բաքվի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Երևանի, Նախիջևանի խանությունները, իսկ Թուրքիան՝ Ախալցխայի փաշայությունը, և այդ տարածքների վրա վարչատարածքային սույն բաժանմամբ² 1829թ. վերջերին ձևավորվում են ռուսական 7 նոր նահանգներ, ինչպես նաև Զայկական մարզը՝ բաղ-կացած երկու մասերից. դրանցից առաջինը ներառում էր Երևանը, Նոր Բայազետը, Էջմիածինը, Աուրմալուն, նաև՝ Շարուրի տարածքի մի հատվածը, իսկ երկրորդը՝ Շարուրի մնացած մասը և ամբողջ Նախիջևանը³:

Վերը ասվածից դժվար չէ եզրակացնել, և այդ են հավաստում նաև պատմա-կան աղբյուրները⁴, որ վերոհիշյալ վարչատարածքային բաժանումը ռուսական իշխանությունների կողմից գերազանցապես լուծել է մեկ առաջնահերթ խնդիր՝ 1813-1829թթ. Ռուսաստանին անցած անդրկովկասյան նոր տարածքների վրա վարչական նոր միավորների ձևավորման հրատապ հարցը և նպատակ չի հետապնդել կատարելու նախկինում արդեն ստեղծվածների ներքին վերածնունդներ կամ վերջիններիս կազմի մեջ մտնող տարածքների փոխադրումներ նոր ձևավորվող վարչական միավորների մեջ:

Ի դեպ, այս բաժանմանը հաջորդող տասնամյակը հիրավի նշանակալից եղավ Շիրակի պատմության մեջ՝ շատ բանով կանխորոշելով տարածքի տեղը Անդրկովկասի հետագա վարչատարածքային բաժանումների համակարգում: Նկատի ունենալ մասնավորապես այն, որ մինչ այդ շատ նոսր բնակեցված տարածքը, գերազանցապես արևմտահայության ներգաղթի պատճառով, շատ արագ համալրվեց հայ ազգաբնակչությամբ, որը 30-ական թվականների վերջերին արդեն բնակչության գերակշռող տարրն էր Շիրակում: Պակաս կարևոր նշանակություն չունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ 1837 թվականին ավարտվել էր Գյումրու բերդի շինարարությունը, և Գյումրի գյուղը վերանվանվել էր Ալեքսանդրապոլ քաղաք⁵, որը կարճ ժամանակ անց ձեռք էր բերել գավառային քաղաքի կարգավիճակ:

¹ Погго В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1, СПб., 1885, стр. 360.

² Историческая записка об управлении Кавказом, т. I, С. Эсаде, Тифлис, 1907, стр. 65.

³ Иваненко В.Н., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, стр. 241-242.

⁴ Историческая записка об управлении Кавказом, նույն տեղում:

⁵ «Кавказский календарь на 1852 год», Тифлис, 1851, стр. 273.

Տարածաշրջանում կուտակված բազմաթիվ ռազմաքաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, մասնագիտական ու հոգևոր խնդիրների ավելի մպատակահարմար լուծումների որոնման անհրաժեշտությունը հանգեցրեց Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր բաժանման, որն իրագործվեց 1840 թվականին: Այս գործում առաջնությունը պատկանում էր գեներալ Ի. Պասկևիչին: Վերջինս առաջարկում էր արմատապես փոխել Անդրկովկասի մինչ այդ գործող վարչատարածքային կառուցվածքը և բոլոր գրավյալ տարածքներից ստեղծել երկու մահանգ ու մեկ մարզ: Ընդ որում, Պասկևիչի նախագծի համաձայն, մահանգներից մեկը կոչվելու էր Վրացական, երկրորդի անունը որոշելու էր Ինքնակալ կայսրը, իսկ մարզն, ըստ նախագծի հեղինակի, պիտի անվանվեր Ղազակական՝ Երևան կենտրոնով և ռաժանվեր չորս շրջանների՝ Փամբակ-Շորապյալի, Երևանի, Նախիջևանի, Կողբի՝:

Այս առաջարկը, որն ավելի առաջադիմական էր մասնավորապես հայաշատ տարածքները մեկ վարչական միավորի կազմում ներառելու տեսակետից, անհրաժեշտ պաշտպանություն չի գտնում, և ընդունվում է Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր կառուցվածքի վերաբերյալ սենատի անդամ բարոն Գանի ծրագիրը: Վերջինս անդամ էր ցարի հրամանով 1837 թվականին Անդրկովկաս ժամանած այն հատուկ հանձնաժողովի, որը պիտի զբաղվեր տեղաբնակ ժողովուրդների բարքերի ու սովորությունների ուսումնասիրությամբ: Այս աշխատանքին զուգահեռ բարոն Գանը լրջորեն զբաղվում էր մասնակալ Անդրկովկասի նոր վարչատարածքային բաժանման նախագծի մշակմամբ: 1838 թվականին վերոհիշյալ հանձնաժողովն ուշադրության է արժանացնում Գանի սույն նախագիծը՝ առաջարկելով նրանում կատարել մի շարք էական փոփոխություններ: 1838 թվականի վերջերին հանձնաժողովը վերստին անդրադարձավ այդ նախագծին, որի վերամշակված տարբերակը զգալիորեն տարբերվում էր առաջինից², և չնայած ընդդիմախոսների բավականին զորեղ դիմադրությանը, այնուամենայնիվ այն հանձնաժողովի դրական երաշխավորությամբ ներկայացվեց ցարին: 1840 թվականի ապրիլի 10-ի իր հրամանագրով Նիկոլայ Ա-ը վավերացրեց Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր կառուցվածքը, որը կյանքի կոչվեց շատ կարճ ժամանակահատվածում՝ ռուսական Անդրկովկասը բաժանելով երկու հատվածի՝ Վրացա-իմերեթական մահանգի և Կասպիական մարզի:

Չատկանշական է այն, որ հենց 1840 թվականի վերոհիշյալ կառուցվածքային բարեփոխման շնորհիվ էր, որ Անդրկովկասում ի հայտ եկավ նոր վարչատարածքային միավոր՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը³, որը ի թիվս տասը այլ գավառների (Թիֆլիսի, Թելավի, Գորիի, Բելոկանի, Զուբայիսի, Ելիզավետպոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Ախալցխայի և Գուրիայի) մտավ Վրացա-իմերեթական մահանգի կազմի մեջ: Հարկ ենք համարում առանձնակի նշել այն հանգամանքը, որ անդրկովկասյան տարածքների վերաձևումը երկու հսկայական հատվածների և սրանց կազմում ընդհանուր հաշվով 18 գավառների առանձնացումը արմատապես փոխում էր Անդրկովկասի վարչատարածքային կառուցվածքը՝ հանգեցնելով նախկինում գոյություն ունեցած մի շարք միավորների լուծարման կամ նրանց տարածքային նկատելի ձևափոխումների: Ասվածի լավագույն վկայությունը հենց Ալեք-

¹ АКАК, т. 7, док. 4, Тифлис, 1878, стр. 37-38.

² Историческая записка об управлении Кавказом, том I, С. Эсановский, Тифлис, 1884, стр. 604-611.

³ АКАК, т. IX, часть II, Тифлис 1884г., стр. 604-611, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

սանդղապալի գավառն է, որը, որպես Վրացահմերեթական նահանգի կազմում վարչա-տարածքային միավոր, ձևավորվեց Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի տարածքին նախկին Բորչալուի գավառի մի հատվածի (Լոռի) և Ախալքալաքի՝ տեղամասի հավելումով:

Ընդամենը վեց տարի անց՝ 1846 թվականին իրագործվեց Անդրկովկասի հաջորդ թվով չորրորդ վարչատարածքային ձևափոխությունը: Արանում, անշուշտ, էական դեր խաղաց 1844 թվականին Կովկասի փոխարքայության ստեղծումը: Թեև վերջինիս ստեղծման իրական պատճառները ոչ մի տեղ չեն նշվում, այնուամենայնիվ, այդ մասին ակնարկվում է Նիկոլայ Ա-ի մի նամակում, ուր փոխարքայության ստեղծումն Անդրկովկասում ներկայացվում է որպես ցարի կողմից «լիակատար վստահության նշան»՝ Վորոնցովին¹: Իր փոխարքայության երկրորդ տարում արդեն Վորոնցովը իրականացրեց Անդրկովկասի նոր վարչատարածքային բարեփոխումը, որի համաձայն՝ 1846 թվականից ամբողջ երկրամասը տրոհվում էր նախկին երկուսի փոխարեն չորս նահանգների՝ Քութայսի, Թիֆլիսի, Դերբենդի և Շամախու: Նահանգների քանակի ավելացումը փոխարքայի կողմից հիմնավորվում էր նահանգական իշխանությունները, ոստիկանական և դատական մարմինները բնակչությանն ավելի մոտեցնելու կենսական անհրաժեշտությամբ, մյուս կողմից՝ այն պատճառաբանությամբ, որ համեմատաբար ավելի փոքրածավալ վարչատարածքային միավորները շատ խոշորների համեմատությամբ առավել հեշտ կառավարելի են: Այս անգամ Ալեքսանդրապոլի գավառն իր Լոռի, Փամբակ, Ախալքալաք և Շորագյալ գավառակներով հայտնվեց նոր ստեղծված Թիֆլիսի նահանգի կազմում²:

Երեք տարի անց Անդրկովկասը հայտնվեց այս անգամ արդեն թվով հինգերորդ վարչատարածքային բաժանման փաստի առջև: 1849 թվականի հունիսի 9-ին փոխարքայի հրամանով Թիֆլիսի և Շամախիի նահանգների որոշ տարածքների միավորումով ստեղծվեց Երևանի նահանգը՝ իր Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառներով: Ընդ որում, Ալեքսանդրապոլի գավառից դուրս հանվեց Ախալքալաքի տեղամասը և առանձին գավառի կարգավիճակով միացվեց վերածնված Թիֆլիսի նահանգին: Չնայած դրան, ակնհայտ է, որ սույն վարչատարածքային բաժանումը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Անդրկովկասի հայաշատ տարածքներն աստիճանաբար մեկ նահանգի մեջ հավաքելու, միավորելու համար, մանավանդ որ նորաստեղծ Երևանի նահանգի մեջ առնվեց նաև Շուշիի գավառի առավել հայաշատ մասը (Ձանգեզուրյան հատվածը)³, որը մինչև 1849թ. բաժանումը Շամախիի նահանգի գավառակներից մեկն էր:

Սակայն այսքանով չավարտվեցին Անդրկովկասի վարչատարածքային վերաձևումները 19-րդ դարում: Ընդհակառակը, 1859թ., ապա 1862 և 1868 թվականներին իրագործվում են վարչատարածքային բաժանման նոր փորձեր, որոնցից առաջինը հանգեցնում է Դաղստանի, իսկ վերջինը՝ Ելիզավետպոլի նահանգների ստեղծմանը: Վերոհիշյալ երեք փորձերից թերևս միայն երկրորդն էր (1862 թ.), որ

¹ Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918г., стр. 85-86.

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Եսալա, *Նշվ. աշխ.*, էջ 83-84:

³ Դ. Սարգսյան, *Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութագիրը 19-րդ դարի վերջին, ԳԴԱԱՀԳԴԿ Գիտական աշխատություններ, հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 141-143:*

⁴ К столетию присоединения Грузии к России. Утверждение русского владычества на Кавказе, том XII, Тифлис, 1901, стр. 376.

որոշակիորեն առնչվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի հետ: Բանն այն է, որ եթե տասներեք տարի առաջ գավառի սահմաններից հանվել էր Ախալքալակի տեղամասը, ապա հիմա նրանից անջատվում է նաև Լոռին՝ միացվելով Թիֆլիսի նահանգին:

1878 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմում տարած հաղթանակի արդյունքում Կարսի և Բաթումի ձեռքբերումը պատճառ հանդիսացավ Անդրկովկասում երկու նոր մարզերի ձևավորման համար:

Այսպիսով, եթե նկատի ունենանք նաև 1896 թվականին Նևոմյան նահանգի ստեղծումը Կուբանի մարզի ծովափնյա շրջանում, ապա կարելի է արձանագրել, որ 19-րդ դարում Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասի գրավյալ տարածքների վրա տեղի են ունեցել ընդհանուր առմամբ տասը վարչատարածքային բաժանումներ, որոնց համակարգում 19-րդ դարի մարդաբանի ու կիսավեր Շորազյալի սուլթանությունը ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր և էական հանգամանքների բերումով 19-րդ դարի կեսերից դարձավ նոր ձևավորված Երևանի նահանգի հայաշատ գավառներից մեկը, որն արդեն 19-րդ դարի վերջերին զբաղեցնում էր Երևանի նահանգի տարածքի 13%-ը (3680 կմ քառ.)¹ հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սահմանակցելով Թիֆլիսի նահանգին Շըզիլարի (Ցողամարգ) և Մեծ Ղարաքիլիսայի (Վանաձոր) տեղամասերով, հարավից՝ Էջմիածնի գավառին Աղ-բուլաղի (Լուսաղբյուր) տեղամասով, արևելքից՝ Նոր Բայազետի գավառին Դոռոմի ու Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամասերով և արևմուտքից՝ Կարսի մարզին՝ սահմանագիծ ջրբաժան ունենալով Ախուրյան գետը²:

ՈՌԻՔՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՎԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՅԻ ԵՌԻՐՁ

19-րդ դարի վերջին քառորդում գնալով ահագնանում էր օսմանյան իշխանությունների կողմից իրականացվող հայախալած քաղաքականությունը: Ջաջ հայտնի է, որ սուլթան Դամիդը հետամուտ էր հայության տնտեսական, հասարակական և կրոնական միասնության քայքայմանը, արևմտահայության տարբեր հատվածների անջրպետմանը, որով և ի գործու կլիներ լուծել իր առջև դրված խնդիրները, այն է՝ հայերի տնտեսական հզորության վերացում, ջարդերի իրականացում, ծուլում և բնաջնջում:

Կիլիկիայի և այլ շրջանների հայության միջև առաջին սեպը խրելու նպատակով սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն, քանզի իրավամբ այն դիտում էր որպես հայեցի կրթության և դաստիարակության, հայ մշակույթի, ավանդույթների, կենցաղի և բարքերի պահպանման, հետևաբար՝ հայապահպանության կարևորագույն գործոն: Դամիդն ամենագործուն մասնակցությունը բերեց Կիլիկիայի (Ասի) կաթողիկոսի ընտրությանը, կամենալով Ասի կաթողիկոսությունը դուրս բերել

¹ Դ. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 132-133:

² Դակոբյան Թ. Խ., *Մելիք-Քախչյան Ա. Տ., Բարսեղյան Դ. Խ., Դայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 1, եր., 1986, էջ 74-ի քարտեզ: